www.pertwk.com

ە

بەشی حەوتەم

کاریگەری کوردستان لە بەرینتر بوون و بڵاوبوونەوەی فەرهەنگ و شارستانیەتی جیهانی

لە لاپەرەکانی پێشووی ئەم کتێبەدا ئاماژە کرا کە لە بەر ئەوەی بەشی هەرە زۆری خاکی کوردستان، بە پێچەوانەی ماف هاوڕەگەزی ـ ئەوەی وا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمییەکاندا بوە ـ لە پێشدا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمی گەورەو، دوای دابەشبوونیشی لە زەمانی کونستانتین یا قوستەنتین، بەشێك لە خاکی ژێر دەسەلاتی رۆمی رۆژهەلات یا بیزانس بووە، بەر لە ئەوانیش لە بەر دەستی ئەسکەندەرو جێ نیشینەکانی دابوە.

[6] – هەمان سەرچاوە ل 256

[1] هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانی، لە رومەن گیرشمەن، ل 246

دوای ئیسلامیش بە شوێن زاڵبوونی سەلجوقییەکان بە سەر ئاسیای گچك(بیزانس) داو ناوەندەکانی شارستانییەتی ئیمپراتووری رۆم، کورانی عوسمان پاشای سەرداری سەلجووقیو بە تایبەتی سوڵتان محمدی فاتح [1]کە میراتگرانی ئیمپراتووری سەلجووقی بوون. ئەم دەوەرەو ئەو بەشە لە کوردستانیشیان کە بە دوای پەیمانی سەد ساڵەی نێوان رۆمو ئێرانی ساسانیدا کەوتبووە ژێر دەستی رۆمییەکان، لە خاکی سەر خۆیان حیساب کردبووو حکوومەتیان تێدا کرد. لەو ماوە دوورو درێژەداو بگرە دوای ئەو کاتەش، هەر چەند زۆر جار ئەو هەلو دەرفەتە رەخساوە کە یەك بگرێتەوە (بەوتەی نووسەری کتێب بکەوێتە وە سەر ئێران) لە بەر هۆکاری زۆر کە خۆی جێگەی لێکۆلینەوەو پێداچوونەوەیەو باسێکی درێژو جیاوازە، ئەو کارە جێبەجێ نەبوو، سیاسەتبازیو دەغەڵکاری ئیستعمارچییە نوێکانی تازە بە دەورەگەیشتووش پاش شەڕی یەکەمی جیهانیو لە بەریەك بڵاوبوونی ئیمپراتوری عوسمانی نەتەنیا پێشی وەدیهاتنی ئەو داخوازییەو گەیشتن بەو مافەرەوایەیان گرت تەنانەت بۆ یەکگرتنەوەو یەکبوونەوەش بوونە لەمپەرو، وێڕای گێرەو کێشەیەکی زۆر بۆ وەدەستهێنانی بەشێکی زیاتر لەو خاکەی ئیمپراتووری عوسمانی کوردستانیشیان وا لە نێو خۆیاندا بەش کرد کە هەر پارچەیەکی کەوتە سەر خاکێکیترو بە یەکێك لە میراتخۆرانی ئیستعمار گەیشت. لە هەموو ئەو سەردەمە درێژەدا کوردستان کە خۆی لە ناوەندی تەواوی هەڵسوکەوتو رووداوەکانی نێوان ئیمپراتووریەکانو ئاکامەکانی لێیان دەکەوتەوە هەڵکەوتبوو، سەرەڕای ئەو گێروگرفتانە نەخشێکی زۆر بەرچاوی لە شکڵگرتنی شارستانیەت لە دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆمداو بەگشتی لە دنیادا هەبوەو بەتایبەتی ئەو بەشەی کوردستان کە لەژێر دەسەڵاتی رۆمدا بووە لە تەواوی بوارەکانی رێکخستن، فەرهەنگو مەدەنیەتدا بەشێکی بەرچاوی هەبوە، هەر وەك ئەو

---

[1] بە دوای پەرە گرتنی دەسەلاتی کورانی عوسمان پاشادا، سولتان محمد توانی قوستەنتەنییە (ئەستەمبوول) پایتەختی ئیمپراتووری رۆژ هەڵات (بیزانس) بگرێ، لە وێرا بە محمدی فاتح (سەرکەوتوو) نێودێر کرا. لەو رێکەوتەوە دەستی رۆمیان بۆ هەتا هەتایە لە ئاسیای گچك بڕاو ئیمپراتووری بیزانس رووخا.

کاتەی کە "ژۆستی نیان" بە دوای پێشنیاری راهیبەکانی نەستووریی ئاسیای گچك لە ساڵی 552ی زایینی دا بۆ ئامادە کردنی سەرچاوەیەکی جیاوازی بەرهەمهێنانی ئاوریشم دەستبەکار بوو. [2] یەکێك لە ناوەندە گرینگەکانی چنینی کوتاڵی ئاوریشم ناوچەکانی ئورفەو نسیبەین بوو کە لە دێڕەکانی دواتر دا باسی لێوەدەکەین. ئەو ناوچانەی کوردستان " Edessa= ئورفا" و نوسەیبەین بە گوێرەی تەئییدی لێکولەرەوان، لە ناوەندەکانی زۆر پێشکەوتووی فەرهەنگو هونەری ئەو کاتە بوون بە شێوەیەك کە ئێرانی، ئەرمەنی، کاپادۆکیو سووریان تێکەل کرد بوو، بە هۆی بازرگانانو سنعەتکاران بۆ ئەنتاکیە، ئەسکەندەریە، ئەفەسوسو قوستەنتەنییەو "راوناو رۆم" گویزرانەوە. [3]

هونەرمەندو میعمار و سەنعەتکارەکانی ئەو ناوچانەی کوردستان، بێجگە لەوەی لە کاری خۆیاندا زۆر شارەزا بوون، زۆر هونەری تازەشیان دەرهێناوە کە چاوپیکەوتنی ئاسەواری کارەکانیان ئەو روانگە بە تەواوی دەسەلمێنێ. بینا سازی شاری ئامەد کە هەمان دیاربەکری ئێستایەو لەو ئاسەوارانەیە کە ئاماژەی پێدەکرێ، ئەو شارەکە خۆی لە خۆیدا بە شاکاری شار سازی دێرین دەژمێردرێ بە هۆی میعمارەکانو پسپۆرانی کوردی خەلکی هەر ئەم ناوچە ساز کراوە، کە چەند سەدە دواتریش هەر بێ هاوتابوە. بۆ روون بوونەوەی زیاتر تەماشای ئەم نووسراوانەی ژێرەوە بکەن:موقەدەسی دەنووسێ: " شاریان لە سەر بەردی رەش بینا کردوە. مزگەوتێکی کە لە پێشدا کلیسا بوە، پێنج دەرگای هەیە بە ناوەکانی 1ـ دەرگای ئاو (باب الماء) 2ـ باب الجبل (دەرگای چیا) 3ـ دەرگای رۆم (باب الروم) 4ـ باب التل (دەرگای تەپۆلکە) 5ـ باب السر (دەرگای نەهێنی) یا دەرگایەك کە تایبەتی کاتی شەر بوە. لەم رۆژگارەدا شارێکی قایمتر لە وشارە قەلایەکی گرینگتر لەوێم لە

---

[2] هونەری بیزانسی، نووسین سینی أ.م دالتۆن لە ل 50 بە دوا کە لە پروفیسۆر ویل دورانت کە ئەویش لە مێژووی سەردەمی ئیمان دا لە لاپەرەکانی 9 ـ 198ی وەرگرتوە.

[3] ویل دۆرانت ، سەردەمی ئیمان بەرگی یەکم ل 216و، ئیستر جئیسترزیگووسکی لە کتێبی بناغەی هونەر لە کلیساکانی مەسیحی "لاپەرەکانی 4تا 6 بە زمانی ئینگلیزی"

بەرانبەر رومییەکان دا پێ شك نایە". [4] ناصر خوسرەو کە لەساڵی 438ی کۆچی بەو شارەدا تێپەڕ دەڵێ: " ئەو شارە بە شێوەیەکی سەیر لە سەر تەختە بەردێك بینا کراوە کە درێژایی شارەکە دوو هەزار هەنگاوو پانایەکەشی زۆرە کە بەردەوریدا دیوارێك لە بەردی رەش کێشراوە کە بە شێوەی چوار گۆش بڕاون کە کێشی هەرکامیان لە سەت مەن را تا هەزار مەن دەبن، زۆربەی ئەو بەردانە وا بە یەکەوە لکاون کە هیچ قورو گەچیان لە نێوان دانییە. دیوارەکانی بیست ئەرەش (نیزیك بە دەمەتر) پانەو لە هەر سەت گەز قەڵایەکیان ساز کردوە کە هەشتا گەز قەف کەوانەکەیەتیو کۆنگرەکەشی لە بەرد ساز کرازوە... ئەمن زۆرم شارو قەڵادیون لە زۆر وڵاتی دنیاو لە نێو عەرەبو عەجەمو هێندو تورك دا بەڵام لەهیچ شوێنێك شاری وەك ئامەدم نەدیوەو لە کەسیشم نەبیستوە کە لە زەویدا شوێنێکی ئاوا هەبێ. مزگەوتی جامعەکەشی هەر لەو بەردە رەشەیەو یەکجار راستو دروست و قایمە.. وەك دەڵێن لە پێشدا کلیسا بوە. لە نێو مزگەوتی جامیعەدا دوو سەت و چەند کۆلەکەی بەردین هەیە کە هەموویان یەك پارچەنو سەری کۆلەکانیش ملە وشترویەکی کەندەکاریکراو. کلیسایەکی زۆر گەورەشی لێیە کە هەر لە بەردی رەش ساز کراوە ... دەرگایەکی ئاسنی کون کونم دی کە لە هیچ شوینێك هی ئاوام نەدیبوو. [5]

لەسەر شارەکانیتری کوردستانیش کە لەو تەرزە بینا کەم وێنەو عەنتیکانەیان تێدایە باسکراوە کە هەرکام ناسێنەری شارەزایی میعمارەکانو لێزانی سەنعەتکارانی ئەو مەڵبەندەن، هەر بۆیە ناصر خوسرەو لە سەر" میافارقین" کە لە ساڵی 438 لە دیاربەکرڕا چوەو دیتوویەتی دەنووسێ:" قەڵایەکی زۆر گەورەی لێ بوو کە لە بەردی سپی ساز کراوەو هەر بەردێك پێنج سەد مەنی کێشەو پەنجا گەزیش درێژە. بورجێکی گەورەش هەر لەو بەردە سپییە ساز کراوە، لە سەر هەر بورجێشکیش

---

[4] سەفەر نامەی مەقەدەسی ل 140

[5] سەفەر نامەی ناصر خوسرەو ل 8

کۆنگرەیەك داندراوە. ئەوندە خاوێنو جوانن کە دەڵێن هەر ئێستا وەستا تەواوی کردووە... مزگەوتێکی جومعەی هەیە کە هەر لەو بەردە ساز کراوەو دووسەت ساڵی تەمەنە کە ئەگەر بمانەوێ باسی بکەین زۆر دەکێشێ.(6) دیارە یاقووتی حەمەوی‌و قەزوێنی‌و هێندیك کەسیتریش زۆریان لە سەر گەلێك لە کلیساکانن کە زۆر کۆنن دواون‌و هەر وەها باسی بورجەکان و هەش دەروازەی زێدە قەدیمیان بە درێژی کردوە. یاقووت حەمەوی لە ئەوەڵەوە ناوی ئەو شارەی بە زمانی یۆنانی " مێروروسایا یاشاری شەهیدان"(7) (8) نووسیوەو رێکەوتی دروست بوونی دەباتەوە زەمانی "تێئو دسیوس."

لە سەرەوەی بورجی رۆژئاوای کلیسایەکی کە دەڵێن لە زەمانی حەزەرتی مەسیح دروست کراوە خاچێکی گەورە چەقاوە کە رووی لە (بیت المقدس) بوو. بە وتەی ئەو مێژوو نووسانەی کە لە زمان سەرچاوەکۆنەکانەوە دەگێرنەوە دەبێ ئەو خاچەش هەمان کەس دروستی کردبێ کە خاچی گەورەی بورجی کلیسای " قیامەت"ی بیت المقدسی دروست کردوە. هەر روویەکی ئەو خاچانە شکڵ‌و شێوەیەکی هەیەو جێگەی سەر سوورمان‌و ئافەرین گوتنی ئەو کەسانەیە کە چاویان پێی دەکەوێ. لە گەرەکی جوولەکەکانی میافارقین حەوزێکی لێبووە کە بە بەردی رەش ساز کرا بوو، لە نێو حەوزەکەدا سندوقێکی شووشەیان دانابوو کە کەمێکی خوێن لە نێو دا بوو، دەیانگوت ئەوە خوێنی حەزرەتی "یوشەع بن نوون"ە. نەخۆشان بۆ چاك بوونەوەو دەرمان دەچوون‌و دەستیان لەو سندوقچە شووشەیەدەدا.(9)

بە گوێرەی ئەو شتانەی باسمان کردن‌و زۆر شاهیدی تر کە بە دەستەوەن، میعمارەکانی کورد بە نێوەکانی کورتیوی، گوردوو، کاردۆخیو...لە مۆرە

---

(6) سەفەر نامەی ناصر خوسرەو مستەوفی ل 165و کتێبی " خاکی خەلافەتی رۆژهەلات" نووسینی گ . لسترنج لاپەرەکانی 18 تا 117

(7) بە بیری لسترنج کە لە لاپەرەکانی 17و 18ی سرابیونی وەرگرتوە، میافارقین لار کراوەوشەی "میفرکیست"ی زمانی ئارامی‌و"موفرگن"ی زمانی ئەرمەنیە کە یۆنانییەکان"مارتیرۆپولیس Martisapolis" یان پێ کوتوە.

(8) یاقووتی حەمەوی، بەرگی چوارەم لاپەرەکانی 87 تا 733و قەزوینی بەرگی دووهەم ل 379

(9) خاکی ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی رۆژهەڵاتی، لسترنج ل 121 وەرگیراو لە ابن حوقەل لاپەری 151

ئەسڵییەکانی بینا سازی لە دنیای ناسراوی ئەو رۆژگاردا بە تایبەتی لە ئێران و رۆم بوون و تەنانەت تاقمەکانی بیناکانیش لە نێوی ئەوان وەرگیراوە. زیاتر لەوەش کە لەمەڕ وەستاکارانی معماری کورد لە بیناسازی رۆم و بە تایبەتی بنیاتنانی کلیسا هەرە گەورەکانیان باس دەکەین، دەستەو تاقمی جیا جیای کارگێرانی کارە جۆراوجۆرەکان بە تایبەتی ئەو کوردانەی لە بەشی بیناسازیدا کاریان دەکرد لە ئێرانیش دا گرینگی و نێو بانگیان هەبوە، هەر وەك لە ساز کردنی کۆشکە هەرە گەورەکانی تەختی جەمشیدیشدا دەستیان هەبوەو لە بواری بناغەی میعماری ئەو بینا زەبەلاحەدا میعمارەکان و کرێکارانی کورد پایەی بنەڕەتییان پێك دەهێنا، بە شێوەیەك کە تاقمەکانی هەمە جۆر بریتی لە کرێکار، میعمار، بەردتاش، دارتاش مسگەر بە دەستەی سەت کەس زیاتر یا کەمتر دابەش دەکران، چونکە زیاتریان لە کورتی یا کۆرتیویەکان (کوردەکان) بوون، بەوانیان دەگوت"کورتاش Kortash" و "مووچە کەشیان" بە شەکیل یا سیکل" دەدانێ - ئولمستد باوەری وایە کە "شەکیل" دروست ترە کە هەر دانەیەکی بایی 5 سکەی زێوی بابلی بوە. پێویستە لێرەدا ئەوە بلێین کە دیسان وەك هەمیشە بەکارهێنانی لەم نێوەدا بە هەڵەدا (10) چوون، هەر وەك " تێورین وای زانیوە کە "کۆرتاش" لە جێگەی وشەی کرێکار کەڵکی لێوەرگیراوە،(11) کەچی تەنیا ورد بوونەوە لەو شەکە کە نێوی کۆرتێوییەکان بوەو بۆ ئەوان بەکار هاتوە، ئەو بۆچوونەی نووسەری ئەم کتێبە دەسەڵمێنیو هەڵە بوونی وتەی "تیۆرین"و کەسانی هاو باوەری دەردەخا.

هەر چۆنێك بێ بە لەر بەر چاو گرتنی ئەم هەموو شتەی نووسیمانو زۆر بابەتیتریش ئەو راستییەمان بۆ مسۆگەر دەکەن کە هونەری میعماری لە کوردستانی ئەو رۆژگارەدا لە ئاستێکی زۆر پێشکەوتووو بەرز دابوە. هەر بەم شێوە کە میعمار گەلی گەورەی وەك " ئیسیدۆر" لەگەڵ وەستایانی وەك "ئانتێمویس Anthemius"

---

(10) مێژوو شاهنشای هەخامەنشی، لولستە وەرگێرانی دوکتور محمد موقەددەم

(11) و "1" تێورین لە مێژووی ماد لاپەرەکانی 450 تا 498

لـه بینـا کردنـی کلیسـای گـەورەی " سـینت سـۆفیا" کـه لـەو زەمانـەدا یـەکێك لـه موعجیزەکـانی بیناسـازی دەژمێردرێـت، لـه لایـەن ئیمپراتـووری ڕۆم" ژوسـتێنی" بـۆ قوستەنتەنییە بانگهێشت کرانو ئەو کلیسایانەیان دروست کرد. بۆ ئەوەی بـه بایـەخو گەورەیی ئەم کارە و ئەم میعمارو وەستایانەی ئەوەیان دروست کردوە حاڵی بـین بـه یەکەوە نووسراوەی " و. نیکمان" دەخوێنینەوە.

" کلیسای سێنت سۆفیا" بە شکلی خاچێکی یۆنانی دروسـت کـراوە کـە درێـژایی خاکەکـەی 250و پانایيشـی 225 پایـە. لـە دوو لای بیناکـەوە گومبـەزێکی گچکـەی هەیـەو گومبـەزێکی سەرەکیشـی چـوار کۆشـی (100 x 100)ە، پایـە کـە لـە وێك کەوتنەوەی دوو باسك لـە ڕاسـتای خاچـەکە دا سـاز کـراوە. ترۆپکـی گومبەزەکـە تـا زەوی 180 پا بوو. قوترەکەی 100 پایەو کە 32 پـا لەلـە گۆمبـەزی پـانتئونی ڕۆم کـەمتر بـوو، ئـەم گونبـەزە لـە کۆنکرێتێکییـەك پارچـە پیـك هـاتبوو. [12] مومتـازی گومبەزی سوفیا لە بارستاسی ئەو دا نەبوو، بـەڵکوو لـە پایـەکان و هەلیخـەکانی ئـەو دابوو کە لە سەر چەند تاقی چەپو ڕاستو چەند کـەمانێك ڕاوەسـتا بـوو کـە لـە نێـو تۆقێکی بازنەیی‌و پایەیەکی چوار گوش دا جێی گرتبوو."

" پرۆکۆپیوس" ئاوا باسی گومبەزی سەرەوە دەکا. " کارێکی جێگـەی سـوپاسو لە عەینی کات دا ترسێنەرە کە وا بەر چاو دەکەوێ کە لـە سـەر تاقـەکانی ژێـر خـۆی ڕانەوەستا بێ، بەڵکوو وادێتـە بـەر چاو کـە بـە زەنجیری زێـرین لـەو پـەری ئاسمـان هەڵاوەسرابێ. [13] [13]نێو کلیساکە پڕە لە جوانکاری یەکجار ڕازاوەو بەردی مەرمەری ڕەنگاورەنگو کاشی لـێ هەڵقەندراووەو زۆر شتی جوانی وەك چـل چـرای زێـوین، کـە

---

[12] ویلدورانت دەنووسی: لە زەلزلەی سالی 558ی زایینی دا نیوەی گومبەزەکە چرژی داوە کە ئیسیدۆری کوری ئیسیدۆری گەورە کە لە ساز کردنی کلیسا کە دا بەشدار بوە ئەو گۆمبەزەی لە سەر را ساز کردەوە و بەر هەلێخە خالۆکانی بە هیز کردو بیستو چوار پاشی بلیندتر کردو ئەو قەلشانەی تیٚیان دا پەیدا بوە نیشانەی ئەوەیە کە وەزعی گومبەزەکە تەواونییەو دەمەترسی دایە(ئەو پەری گەشەی بیزانس وەرگیراانی ابو گالب صارمی ل220

[13] میژووی هونەرەکانی دیرین، جێ.وینکمان، بەرگی یەکەم ل 360

[13] یونان لە ژیر دەسەلاتی رۆمییەکان دا،ج.فنیلای.ل 195، وەرگیراو لە ویلٚ دۆرانت

www.pertwk.com

هەموویان نیاشندەری ئەو پەری جوانی ئەو بینایەکجار پڕ شکۆیە بوون، هەر ئـەوەش بوو کە ژوستینین"ی والـێ کرد کە لە کاتی کردنـەوەی دا بلّـێ: ماشـاالله لـە جـەلالو گەورەی خوا کە منی بو بە جێ گەیاندنی ئەو کارە گەورە بە شایستە زانیـوە ! ئـەی سلێمان مـن تـۆم شکسـت داوە" [14][15] تورکـەکان پـاش گـرتنی قوسـتەنتەنیە چـوار منـارەی جوانیـان کـە دەگـەڵ دیمـەنی گومبەزەکـە دیتـەوە لـێ زیـاد کـرد کـە هـەتا ئیستاش ماون.

هونەرمەنـدانی کوردسـتانی لـەو سـەردەم دا ل چـەند شـاری وەك "ئورفـە = Edessa" نیسیبەین، میافارقین ناوەندی ئامیدیا یا دیاربەکرو موسڵ دا کۆ ببونـەوە و ناوەنـدێکیان پێـك هێنـابوو، بـە تێکۆشـانی هونـەرە جیاجیاکـان نـەردی هونـەریان بردەوەو بەرو پێش چوون، بێجگە لە میعمارەکان کە نێوبانگیـان بـۆ هـەموو شـوێنێك چووبوو لە هونەری جوانکاریو وردەکـاریجۆراوجۆریش دا وەسـتا کـاری بـێ وێنـەیان هەبوو. هەر چەند ئەوانیان لە چوارچێوەی بیزانتدا بە نێوەی هونەرمەنـدانی بیـزانتی دەناسی، لـێ لـە نێـو نووسـراوەکان و شـوێنەواری مێـژووزانانو نووسـەراندا، وێـڕای ئامـاژە کـردن بـەو شـارانەی تێیـدا ژیـاونو لـە ژیاننامـەیان داو هـەر وەهاناسـاندنی ناوەندی هونەرەکانی هەمە بابەتدا، لـێ کۆلەرەوانو توێـژەرەوان بـە شـوێنی ژیـانو جێگەی لە دایکبوونیان دەزانن و بۆیان روون دەبێتەوە. بۆ نموونە وێرای خویندنەوەی کتێبی "پایەکانی هونەر لە کلیساکانی مەسیحیان" بە قەلەمی ئیسترزیگۆسکی کە لـە هونەرەکانی بیزانتی دواوەو بە ئاڵو گۆری هونەرەکان لە رۆژهەڵاتـەوە بـۆ رۆژ ئـاوا و بە پێچـەوانەوە دواوە، دەخوینینـەوە " ... ئودیسـا Edessa ئورفەونسـیبەینو

---

[14] سەردەمی ئیمان بەرگی یەکەم لە کۆی مێژووی مەدەنیەت لە ویلدورانت ل 220

[15] گیرانی قوستەنتە نیە لە لایان سولتان محمدی فاتح بۆ هیندیکان ببوو بە مادە مێژوو، چونکە گەورەیی ئەو کارە و رووخانی رۆم لە روانگەی خەلکەوە موعجیزە بوو. لە سالی 1453 کە کوتایی رۆنیسانسە، کلیسای گەورmی سێنت سوفیە کرا بە مزگەوت و بە مزگەوتی سۆفێنە نیو بانگی دەر کرد. لە سەربنەمالی هێندێك بۆچوونی فکری مادەیەکیان لەو وێنە جوانەکانی سەر کاشییەکانی هەڵسووو دایان پۆشی، دە ساڵەکانی دواییدا تورکیە ئیزنی دا بنیادی (بیزانس بۆستۆن) ئەو مادە لەو شاکارانە بکەنەوە و خاوێنیان کەنەوە لە سالی 1935 ئەو شوینە بوو بە مووزەی ئەیا سوفیە.

www.pertwk.com

رەهاومـــاردینو ئـــەربیل = هـــەولێر Hawler لـــەو ســـەردەم دا، لـــە ناوەنـــدە پێشـــکەتوەکانی ئاســـیای گچـــکەو میزۆپۆتامیـــا بـــوون". [16] یـــا م.م.دیـــاکۆنوف رۆژهەلاتناس‌و ئێرانناسی زانای روس دەنووسێ:" ئەگەرچی هەرێمی فـارس ناوەنـدی حکوومـوتی هەخامەننشینان بوو بەڵام ناوەندی ئـابووری‌و فەرهـەنگی ئـەو حکوومـەت میزوپرتامیای (باکوورو باشوور)و مادی (گەورەو بچووك) و ئیلام بوە. [17]بـە سـەرنج دان بەوەی کە بەشێك لەو ناوەندانەی نێومان بردن، لە سەر ناوچـەکانی کوردسـتان‌و لەم چوار چـێوەیەدا هەلکـەوتوون ئەوراسـتیەمان بـۆ دەردەکـەوێ کـە کوردسـتان لـە شارستانیەت‌و بلاو بوونەوەی ئەو مەدەنیەتە دا چ رۆلێکی هەبوە. کاتێك بەرەو پـێش چوونی سنعەتی چینی‌و هوندنەوە و بە تایبەتی لە پاواندابوونی کووتاڵی کـە تـانی لـە مووسڵ دەخوێنینەوە یا بـە هـەبوونی کتێبخانـەی گشـتیی لـە سـەردەمی هەزارویـەك سەت ساڵ پێشتر (950 ی زاییـنی بەرانبـەر بـە 329ی کۆچـی) لـە شـارەکانی وەك مووسل لە کوردستان دەگەین‌و دەخوێنینەوە کە لەو کتێبخانانەدا جگە لە دانی کتێب بۆ خوێندنەوە کاغەزی پێویستیشیان بە خۆرایی داونێ، بـە بـەربڵاوی شارسـتانیەت‌و پێشکەوتویی فەرهەنگی لە نێو خەڵکی ئەو هەرێمە لەو سەردەمە دوورانە دا کە بەشی هەرە زۆری خەڵکی دنیا لە تاریکیو نەزانی یا کەم زانی دا ژیاون پەی دەبەین. [اون] پەی دەبەین.(ێك لە هەوەلین ناوەندەکان کە سـەرنجی زۆریـان بـە پـاك‌و خـاوێنی‌و جـوانی داوە، "رقە" لە یەکەمین شوێنەکانی ناسراوە کە باشترین چەشـنی سـابوون‌و مـادەی کەف کەری لـی دروسـت کـراوە، دەگـەڵ ئەوەشـدا کـە ناوەنـدی کارگـەکانی بەرهـەم هێنانی رۆن زەیتوونیش بوە. [19]

---

[16] ئیتر زیگوسکی میژوو زانی ئوتریشی(نەمساوی) پایەکانی هونەر لە کلیساکانی مەسیحیان بە زمانی ئینگلیزی

[17] کورتەیەك لە میژووی ئیرانی(دێرین) نووسینی م.م. دیاکونوف ل 287و میژووی کۆمەلایەتی ئیران لە مرتچ رەواندیبەرگی حەوتەم ل 536

[18] ژیان‌و کار لە رۆژگاری بەر لە میژوو.ج. رینارد Renard.G.Life and Work in Prehistotic Time.p.113

[19] میژووی ئابووری دنیای رۆژئاوا Barnes .H.E:Economic History of the Western World،

لەو بەشە دا كە پێوەندی بە "ماننا"و مادەوە هەبووە، وێرای ئاماژە بە توێژینەوەی " زێوە Zeva " و تەپكی حەسەنلوو" لە نێوان سەقزو تكابو بۆكانو هەروەها لە سنووری ئێرانو توركیە ئاماژەمان بەو پەری پێشكەوتوویی هونەرەكانی فلزكاری وەك زێرینگەریكردو گوتمان مووزەكانو سەرجەم شوێنەواری هونەری كە ئەو شتانەیان لی وەدەست كەوتوومایەی شانازی مووزەكانن و بە لە خۆبایی بوونەوە لێیان دەدوێنو فەخر بە خاوەن بوونی ئەو شتانەوە دەكەن. لێرەدا دەبێ ئەوەش زیاد كەین، هەر چەند بە هۆی پێك هاتنی ئیمكاناتی زۆر و كاتی پێویست بۆ هەخامەنشییەكان، دوایەش لە دەورەكانی ئەشكانیو ساسانیان دا، زۆر شتی تازە ساز كراوی وەك بیناكان زیاتر لە دەورەی كورتی فەرمانرەوایی مادەكان هاتنە وجوود، سەرەڕای ئەوەش رۆڵی چاك سازیو ساز كردنی تایفە جۆراوجۆرەكانی كورد، لەوانە مادەكان و مانایيەكانو لە هەمووی ئەوان زیاتر بووەو بە شاهیدی مێژوو لەو سەردەمەدا كە هەخامەنشییەكان و دوای ئەوەش رۆمییەكان لە زۆر بواری هونەریو خولقاندندا زۆریان گەشە نەكردبوو، شاكارەكانی "زێوە" و حەسەنلوو"و نسیبەین"و رەها"و میافارقین"و مووسڵو خابوور لە كوردستان خولقابوونو دوایەش بۆ ماوەیەكی دوورو درێژ ئەو سەنعەتو تێكنیكانە، لەو وڵاتەدا لە برەودابوون، لەم باباتەوە"تەبەری" مێژوونووس"و جوغرافی زانی بە ناو، بانگ دەنووسێ: لە بینا كردنی شاری بەغدادا، عەبباسییەكان لە سووریەو مووسڵو ئامێدیا را كرێكارو میعماریان هێنابوون[20] و بۆ رازاندنەوەی كۆشكەكانی سەڵتەنەتیو باقی بیناكانی دەوڵەتی، لەجوانكاریو هونەری بیزاننسو ساسانی بە پاراستنی ناوی ئەو شوینانە - لە پەنایەكتریان دادەنانو كەڵكیان لی وەردەگرتن. یەكێك لە بەرزترین نموونەكانی بەرد تاشی دەورەی ئەشكانیان ئەمڕۆ لە مووزەی "مێتروپۆلیتەن"ی نیویورك مەوجوودە كە هی سەری دەرگای بەردینی كۆشكی الخچرایە كە بەر لە ئێستا باسمان لێوە كردوەو گوتمان كە لە میعمارەكانو كرێكارانی خەلكی وێ ورەهاو نیسیبەین

---

[20] مێژووی تەبەری وەرگێراو لە مێژووی كومەلایەتی ئێران بەرگی حەوتەم

www.pertwk.com

کەڵك وەرگیراوەو ... "دوكتور دیماند"یش ئاماژە بە رۆمی بوونی ئەو شێوەكارە كردوە.[21] مەوزووعی جێ سەرنجو شایانی باس لەم بوارەدا ئەوەیە كە بێجگە لە میعماری، لە زەمینەی پیشەسازیشدا بە وتەی"پروفیسۆر د. بیرت ئەندامی مووزەی بریتانیا [22]"هونەرەگچكەكان" یان پێ وتوون، وەك قالی چنین، پارچە دروست كردنو كاشی ساز كردنو وێنە كێشان، لە كتێبانیشدا ئەو بەشە لە دنیای پێشكەوتووی ئەو زەمان دەوری بەرچاویان هەبووە، بە چەشنێك كە لە بواری ئاوریشم دۆزیو چنینیی هەموو جۆرە كووتالێكی زەریو كەتانی لە باشترین شوێنەكان بوەو، بە تایبەتی بە دوای ئەوەی دا كە چلۆنایەتی فەننی پەروەردە كردنی كرمی ئاوریشم لە چین را بۆ دنیای دەرەوە، چووە ئەو هەرێمانە بوونە گەورەترین ناوەندی بەرهەم هێنانی ئاوریشم، هێندێك دەورەی وەك "رأس العين یار سائانیای رۆمییەكان" بەهۆی سازگاریی سروشت تایبەتمەندیەكیپسپۆرانەیان هەبوە.

لە كتێبە قەدیمییە جۆراوجۆرەكان دا زۆر لە سەر سروشتو كەشو هەوای ئەم هەرێمانە دواون، بۆ نموونە كوتوویانە "نسیبەینی رۆمییەكان" كە بە وتەی مقدسی لە مووسڵ گەورەتر بوەو بە پێی نووسینی ئەوو كەسانی تریش چل هەزار باغی هەبوەو گوڵ گەلێكی سپی رەنێو دەهات كە جوانیو عەترە كەی بی وێنە بوە.[23] ابن حوقەل كە لە ساڵی 358ی كۆچی چاوی بەو شارە كەوتوە دەنوسێ: جوانترین شوێن ناوچەی جزیرەیەو دەغلو دانەوێلەو میوەی زۆری هەیە. حمدالە مستەوفی دەڵێ: دەوری قەڵاكەی شەشە هەزار و پێنج سەت هەنگاوە. ئاوە كەی لەچۆمی "هێرماس" دابین دەبێو میوەو ترێیەكی زۆری هەیە[24] و گوڵەكانیشی باشترین گوڵن،[25] لە

---

[21] رێنووینی پیشە سازی ئیسلامی دوكتو دای موند وەرگیراانی ع.فریاد.ل27 بەدوا

[22] هونەرە جوانەكانی ئیرانی دێرین.د. بیرت ل 197 ئینگلیسی

[23] كتیبەكانی اصگخری ابن حوقە ل3تا 140 مقدس، ل 140 یاقوت حەمەوی بەرگی یەك دوو و چوار 72 تا 422و 79 552،144 وابن لگوگە بەرگی دووهەم ل 139 حمدالە مستەوفی ل 167

[24] ابن حووقەل لاپەری 142

[25] حمداللە مستەوفی ل 167

سەر "رأس العين" دەنووسێ: ئەو شارە سێ سەت و شێست کانی هەیە کە دوای یەگرتنەوەیان ، ئاوەکەیان باغاتێکی زۆری کە بە دوای یەکتر دا ریزن ئاودێری دەکاو یەکێك لەو سەرچاوانە کە بە کانی "زاهیر" ناسراوە ئەوەندە پڕ ئاوو قوولو گەورەیەکە بنی دیرانییەو خەڵك بەولۆتکانەی کە تێیداوێن، دەچنە نێو باغەکانی خۆیان. ابن حوقەلیش دەنووسێ: "رأس العين یا رئاسانیا " بیست فرسەخ زەوی و زاری هەیە کە لە پشت مالانو خانوو بەرەکانی شارن.(26) ماردین کە ئەمرۆش لە گوندەکانی گرینگی کوردستانی ناوەندەیەو لە ئاخی تورکیەدایە. بە قسەی گەریدەکان ناوەندی گەورەی پەشم چنین بوە و فەرشو پارچەی پەشمی ئەو شارە بە نێو بانگ بووە.(27) هەر وەك بەرهەمی پارچەو کوتاڵی مووسڵ زۆر بە نێو بانگ بوە.